

УДК 94(477.4)“18/19”:316.3.003.54

В. В. Романченко

ЗАРОДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У СЕРЕДОВИЩІ МІСЬКОГО СОЦІУМУ КАТЕРИНОСЛАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті, на основі джерельного масиву даних, висвітлюється та аналізується аспект зародження громадянського суспільства у міському просторі півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у контексті діяльності представників органів місцевого самоврядування. Зосереджено увагу на роботі гласних Катеринославської міської думи, їх взаємовідносинах з органами виконавчої влади, зв'язках з міським населенням. Доводиться усвідомлене позиціонування гласними своєї представницької ролі у межах соціуму.

Ключові слова: гласні, дума, соціум, Катеринослав, південь України.

Міське населення півдня України у добу модернізаційних трансформацій Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. поступово еволюціонувало у ментальній площині. Промисловий та інфраструктурний розвиток у поєднанні з урбанізацією зменшував вплив традиційного інертного буття з елементами селянського традиціоналізму, поступаючись місцем власне міській екзистенції. Даний процес хоч і був обмежений відсутністю політичного життя, проте поступово акумулював громадянську активність, котра могла бути реалізованою у рамках органів місцевого самоврядування – міських дум.

Проблематику громадської активності на теренах півдня України ХІХ – початку ХХ ст., як прямо, так і опосередковано, досліджують у своїх працях Я. Верменич [1], В. Дмитрієв [2], О. Донік [3], В. Константінова [4], Р. Лінднер [5], О. Марченко [6] та ін. Наше дослідження, у свою чергу, ґрунтуватиметься на аналітиці локального ареалу – Катеринославської міської думи – з метою виявлення фактів зародження громадянського суспільства, як - то: самоусвідомлення гласними своєї приналежності до міського соціуму, поміркованої опозиційності до органів державної влади, захисті інтересів містян та міста.

На відміну від західноєвропейського, російське місто як суспільна одиниця було породженням самої держави, і ця обставина відобразилася на всій історії міського управління в Росії. Якщо на Заході міська община відносно самостійно виробляла норми і методи управління справами міського господарства, які розглядалися як сукупність загальних інтересів городян, то в Росії міське управління було організоване зверху, виходячи, перш за все, з потреб держави [6, с.179], у чому виражалась автократія на мікрорівні, тоді як на макрорівні дана автократія була уособлена у формі самодержавства. Південноукраїнські міста, у свою чергу, мали свою специфіку, оскільки засновувались і розвивались в одвічному регіоні запорізьких козаків [5, с.65], що дозволяло зберігати історичну пам'ять про козацьке демократичне самоврядування та відповідні практики суспільної активності й взаємовідносин з владою. Хоча варто визнати, що поступ міст півдня України відбувався скоріше всупереч, аніж у продовження старих козацьких традицій [4, с.113], чому слугували як імперська уніфікація й централізація, так і поліетнічний склад міського населення.

Фундаментальне значення для посилення контактів влади та соціуму мали реформи Олександра II, проведені у другій половині ХІХ ст. Судова, міська, освітня та земська реформи [7, с.110] змістили акценти владно - розпорядчих відносин, надавши частині соціуму реальних важелів впливу на соціально - економічні та культурно - освітні аспекти розвитку регіонів. Звісно, це не стосувалося вищих органів державної влади, однак реформи надали містам більшої самоврядності та стали підґрунтям формування громадянського суспільства. У квітні 1866 р. указом імператора було введено у дію “Правила об упраздненні магістратов и судебных ратушь”, що знаменувало собою руйнування старої феодальної системи місцевого самоврядування, на зміну котрому приходило оновлене (міські думи), з відокремленим судом [8, арк.52]. Варто визнати, що до міської реформи 1870 р. більшість містян залишалися байдужими до громадських проблем, оскільки в законодавстві була відсутня чітка регламентація повноважень органів міського самоврядування, не визначався характер їхніх відносин із представниками місцевої адміністрації. Реальна влада знаходилася в руках градоначальників і генерал - губернаторів [2, с.13].

У 1870 р. ситуація змінилась – в Російській імперії почало діяти Міське положення, формувалася представницький самоврядний орган – міська дума, влада в якій поділялась на розпорядчу (власне міська дума) і виконавчу (міська управа). Обидва органи влади були виборними. Право обирати і бути обраними отримували чоловіки віком понад 25 років, які не менше двох років проживали у місті, мали нерухоме майно і сплачували податки до міської скарбниці [9, с.44]. Вибори до міських дум здійснювалися за зразком пруської, т.зв. “трикласної”, виборчої системи. В залежності від розміру сплачуваних у казну міста податків утворювалися курії [1, с.199]. За Міським положенням 1870 року функції органів міського самоврядування докладно змінювалися. Уряд цілковито звільняв себе від турбот, пов'язаних з керуванням міським господарством, повністю перекидаючи їх на органи громадського управління. У руки останніх поступово перекидалася широка низка питань міського господарства і благоустрою: водопостачання, каналізація, вуличне освітлення, озеленення, спорудження будинків, тротуарів, різних громадських споруд тощо [6, с.181].

Градоначальники, у свою чергу, зосереджували у своїх руках не лише виконавчу, але й якоюсь мірою і законодавчу й судову владу: у 1876 р. вони дістали право видавати обов'язкові постанови, що мали силу

закону, а у 1881 р. – право адміністративного заслання кожного, хто видавався “неблагонадійним”. Будь-яка ухвала міської думи подавалася на розгляд губернатора і набувала чинності лише у тому разі, якщо дія її не була ним зупинена у двотижневий термін. Члени міської управи визнавалися державними службовцями [1, с.196 – 200]. Окрім того, внаслідок проведення контрреформи в Російській імперії було прийнято нове Міське положення 1892 р., що збільшувало функції градоначальників з контролю над органами міського самоврядування. На перше місце в діяльності градоначальників аж до 1917 р., у зв’язку з загостренням внутрішньополітичного становища в країні, виходять адміністративно - правоохоронні функції [2, с.10 – 11]. Даний нелінійний реформаційний процес у взаємовідносинах влади і міських жителів проходив чотири стадії у системному ключі: 1861 – 1881 (лібералізація), 1881 – 1905 (застій), 1905 – 1907 (форсована лібералізація), 1907 (реакція). Також хронологію відносин влади та соціуму логічно розподілити на два періоди: 1) автократичний (до 1905 р.), що уможливило обмежену громадську активність у межах дум та земств; 2) політичний (після 1905 р.), котрий надав соціуму можливість легальних політичних об’єднань та делегування власних інтересів депутатам Державної думи.

Соціальний склад міських дум визначав і їх політику. Перші угруповання в органах міського самоврядування формувалися за станомо - професійно - освітнім принципом. Як правило, одне з них групувалося навколо купецтва, до якого долучалися підприємці з інших соціальних верств, а друге – охоплювало представників чиновництва та інтелігенції, які здебільшого були дворянами, або різночинцями [3, с.144]. Якщо говорити про міських голів, то з 1856 до 1909 рр. в усі градоначальства півдня України (крім Одеси) призначалися винятково адмірали. Основна частина градоначальників за своїм походженням була дворянами, у тому числі 10 з них мали дворянські титули герцога, князя, графа, барона. Більшість з них не мали земельної власності, значна частина отримала вищу чи середню військову освіту. Вищу цивільну освіту (переважно юридичну) мали 9 градоначальників [2, с.11]. Російський дослідник Б. Міронов справедливо вказує на те, що з другої половини ХІХ ст. і, особливо, після введення земств та міських дум, можна говорити про те, що діяльність і центральної, і місцевої коронної адміністрації опинилась під контролем з боку суспільства та органів громадського самоврядування, а з 1906 р. – ще й під контролем Державної думи [10, с.204].

Зародження громадянського суспільства на півдні України в автократичний період Російської імперії може бути підтверджено діяльністю міських дум. Гласні перебували одночасно у трьох іпостасях: вони були і представниками влади, і представниками певних страт (підприємців, у значній мірі) або соціуму в цілому, і опозиційними суб’єктами відносно виконавчої влади. Власне, як писав Р. Лінднер, міста являли собою “інкубатори” громадського життя, були розсадниками “громадської ідентичності” [5, с.24]. В інтересах конкретизації нашого дослідження ми звернемо увагу на діяльність окремої міської думи – Катеринославської, що дозволить уникнути надмірних узагальнень та, одночасно, розкрити особливості формування громадянського суспільства посередництвом опису та аналізу конкретних фактів.

Одним з факторів існування громадянського суспільства може слугувати опозиційність до виконавчої влади. Якщо дане позиціонування у повсякденній екзистенції містян було неможливим у силу дії чинного на той момент законодавства (і репресивного апарату), то міська реформа утворила певне виключення з правила на локальному рівні. Те, що міські гласні не були слухняними виконавцями волі чиновників, знаходить вияв у повсякденній роботі дум. 7 березня 1885 р. у Катеринославській міській думі відбулись тривалі дебати з приводу ініціативи міської управи заборонити торгівлю алкоголем у неділю та на свята (доповідь була розділена на дві частини: щодо мануфактурних залізних та ін. товарів з одного боку та щодо алкоголю – з іншого). Гласний Поюровський зазначив, що “в это отношении доклад управы... представляет... логическую непоследовательность, – если воспрещать торговлю по некоторым дням, то следует воспрещать ее одинаково для всех и – наоборот. Карать виноторговца только за то, что он виноторговец, едва ли основательно и справедливо. Самый закон одинаково относится ко всем людям; отчего же дума, призванная блюсти интересы всех граждан, делает разграничения и к одним относится милостивее, а к другим суровее?” [11, арк.78 – 79]. Далі Поюровський зазначив, що торгівля алкоголем не має виділятися з інших різновидів торгівлі й не має підпадати під зайву строгість [11, арк.79]. Його позицію підтримав гласний Стадіон (посилаючись на необхідність працевлаштування міської бідноти), але опротестували гласні Кранц та Вукашев, котрі підтримували позицію управи [11, арк.80 – 81]. У підсумку проект управи щодо обмеження на торгівлю алкоголем був проваленим (35 гласних проти, 8 – за) [11, арк.83].

Опозиційність проявлялась у прагненні захистити свої юридичні повноваження. 4 квітня 1885 р. міська дума Катеринослава доручила міській управі проводити більш ретельну щомісячну ревізію міського банку. 24 липня того ж року губернське присутствіє скасувало дану постанову думи, що викликало деякий конфлікт. 7 серпня 1885 р. гласний І. Кранц заявив на черговому засіданні думи: “дума имеет полное право давать поручения управе как своему исполнительному органу. Это право и на будущее время необходимо сохранить Думе, как представительнице всего городского общества, под контролем и ведением которого находится и общественный банк. Так как названное постановление ограничивает круг действий управы и суживает пределы власти Думы, то необходимо обжаловать его в Правительствующем Сенате” [12, арк.74 – 75]. У підсумку, це і було зроблено [12, арк.77]. Звернемо увагу, думці позиціонували себе саме представниками всього міського суспільства, а не імперської влади. Таким чином, представники місцевого самоврядування всіма можливими способами намагались захистити себе від утисків виконавчої влади, що достеменно підтверджує факт народження громадського життя, опозиційного імперській владі на теренах півдня України.

Гласні брали на себе контрольні функції. 7 жовтня 1885 р. гласний Катеринослава В. Стадіон згадував, що у 1870-х рр. відбувався нечуваний корупційний скандал у міському банку: “при всей гласности этого неслыханного скандала и наглого хищения, не смотря на то, что все подробности дела хорошо известны были и местным властям и без сомнения, и Министерству Финансов, никакого замечания, никакого вмешательства с чьей бы то ни было стороны не последовало. Вся борьба с хищниками падала на плечи нескольких гласных” [13, арк.50]. Тоді, у результаті суспільного резонансу та небезпеки прокурорської перевірки, тогочасне правління банку пішло у відставку [13, арк.50].

Діяльність думців включала деякий відсоток інтриганства. 16 червня 1888 р. міський голова Катеринослава І. Яковлев подав у відставку, причину котрої пояснив у листі, датованим того ж дня, до гласних міської думи: “образовался тесный кружок лиц, который задался целью не только посредством систематического противодействия в самой Думе, но и путем злоупотребления печатным словом, унижить меня в общественном мнении и опозорить, по возможности, мою деятельность в звании городского головы, обвиняя меня чуть ли не в разорении города... факт этот важен... свидетельствует о существовании в Думе глухой и затаенной вражды...” [14, арк.80 – 81]. Таким чином, в осередках міського самоврядування існувала реальна і потужна, хоч і не оформлена, фракційність, що включала опозицію, котра могла добиватись навіть відставок міських голів. І даний момент є визначальним, оскільки, на нашу думку, є свідченням зародження політичного життя на теренах південноукраїнського регіону. Кулуарні домовленості та використання засобів масової інформації заради “чорного піару”, намагання зруйнувати довіру (що нині можна ідентифікувати як рейтинг) містян до власного міського голови, як видно з вище цитованого документу, – все це є свідченням суттєвого зрушення у методах взаємовідносин між південноукраїнськими елітами.

Опозиційність міських дум дратувала представників виконавчої влади. Доходило і до погроз. Курйозний випадок стався у грудні 1888 р., коли катеринославський поліцеймейстер погрожував гласному М. Вукашеву (між ними існував конфлікт щодо відкриття трактирних закладів) влаштувати публічний будинок біля його помешкання. Сам гласний вирішив оприлюднити дані погрози на засіданні катеринославської думи 8 грудня 1888 р.: “коснувшись в разговоре бывшего заседания Думы, я сказал г. полицеймейстеру, что предложение его об изъятии некоторых местностей от трактирных заведений отклонено Думою. Тогда г. полицеймейстер, в присутствии посторонних, стал угрожать мне, что он возле моего дома разрешит открыть дом терпимости в отштине за то, что я... противодействую в Думе принятию разных его проектов по городским вопросам” [14, арк.296]. Таким чином, публічність слугувала для гласних певним інструментом захисту, можливістю апелювати до інших представників громадянського суспільства й стримувати можливу сваволю імперського чиновницького апарату.

Інкони представники місцевої влади могли йти на порушення законодавства, якщо це не викликало конфліктності й слугувало інтересам міста. Так, 1900 р. міська управа Катеринослава видала десятки свідоцтв на право відкриття закладів барно - ресторанного типу, визнаючи факт порушення норм законодавства. Дані незаконні дії міська дума затвердила: “хотя на основании 18 ст. положения о тракт. промысле, разрешения на открытие заведений трактирного промысла выдаются думой, но Городская Управа, принимая во внимание, что за поздним поступлением их не могли быть своевременно доложены Думе, а между тем, просителям необходимо было получить установленные разрешения немедленно... Городская Дума... единогласно постановляет: действия Городской Управы утвердить” [15, арк.27 – 29]. Даний випадок демонструє помірковане ставлення гласних до об’єктивного і конструктивного порушення норм законодавства в ім’я доцільності та інтересів міських підприємців, хоча, з іншого боку, ілюструє низький рівень правової культури.

Прагнення бути ближчими до соціуму яскраво простежувалось у заяві гласного М. Вукашева до Катеринославської міської думи від 2 березня 1900 р.: “заинтересованный в непрерывном процветании городского благоустройства, обыватель желает знать, какие городским самоуправлением приняты меры к исправлению тех или других недостатков в городском хозяйстве и какие проектируются в нем нововведения...” [15, арк.58-61]. Гласні помітно прагнули до контактів з громадськістю. У березні 1900 р. катеринославські гласні вирішили створити при газеті “Днепровская молва” міський відділ, що, на думку гласного М. Поюровського, існував би “... для более действительного общения городского общественного управления с населением...” [15, арк.55]. У підсумку була створена спеціальна комісія [15, арк.56]. Фактично, представники місцевого самоврядування самостійно, як представники громадянського суспільства, прагнули до інтеграції з міським соціумом, що було б малоймовірним прагненням для дореформеної влади Російської імперії. Ідея використання засобів масової інформації як майданчику для суспільної дискусії та звітування, значною мірою, мала б також підвищити рівень інтересу до стану міста, громадської поінформованості та активності самих містян.

Вважаємо за необхідне приділити увагу конкретним виявам взаємин влади та суспільства, захисту інтересів містян та міста на прикладі міської думи Катеринослава. Одним з головних завдань органів місцевого самоврядування було забезпечення благоустрою міст. Кожен власник будинку та прибудинкових споруд міста мав власними силами слідкувати за благоустроєм та частотою території. Якщо ж цього не відбувалось, передбачалась матеріальна відповідальність (штраф) за примусову очистку силами міської влади. На початку 1879 р. гласні Катеринослава запропонували створення інституту санітарних наглядачів [16, арк.10-12]. 7 лютого 1879 р. міська дума Катеринослава розглянула проект санітарної комісії відносно того, що “... каждый домовладелец в двухлетний срок засадил деревьями тротуары возле своего двора и поддерживал оные до тех пор, пока примутся и не станут требовать дальнейшей поддержки с поручением санитарам, уличным сторожам и дворникам следить за неповреждением этой растительности и, в случае

обнаружения такового, стараться открыть виновных с привлечением к ответственности..." [16, арк.5]. У підсумку, дума постановила: "проект комиссии относительно рассадки жителями деревьев по улицам принять за обязательное постановление..." [16, арк.6].

Іншою сферою діяльності дум була дозвільна процедура, котра стосувалась як земельних відносин, так і відкриття бізнесу містянами. Були помітні елементи лобізму бід час прийняття рішень. 25 лютого 1885 р. гласний Катеринославської міської думи Марцинкевич під час бюджетних слухань заявляє, що на прохання лісоторговців на березі Дніпра Залевського, Стронгіна, Зельмана та ін., – він просить думу зменшити орендну плату за міську землю, зайняту лісовими складами [11, арк.57]. Підставою для цього є занепад торгівлі деревиною. Зі свого боку, гласний Рохлін вказав на відносно вдалу торгівлю лісом та запропонував ціну оренди навпаки підвищити. Гласні Пчолкін та Греков висловились за збереження чинного розміру орендної плати для підприємців. Стаття бюджету залишилась незмінною [11, арк.58]. Очевидно, що підприємці брали участь у дискусії у двох іпостасях – як депутати, що приймали рішення про розподіл громадських коштів, і як претенденти на підряди чи платники податків, пов'язані нормами договорів та приписами [5, с.286]. Не випадково, що за двадцятиріччя дії Міського положення 1870 р., відповідно до підрахунків В. Константинової, серед гласних дум міст півдня України вихідці з купецького стану становили 48,6 %, з дворяни та чиновники – 39,2 %, міщани, ремісники, селяни – 12,2 % [4, с.175]. У Катеринославі ж, у період з 1870 р. по 1914 р., купцям постійно належало більше половини місць гласних, причому, як слушно зазначає О. Донік, на відміну від інших міст півдня України, де роль купецтва поступово знижувалась, Катеринослав демонстрував виняток, оскільки з останньої чверті XIX ст. роль підприємницької еліти на чолі з купецтвом у міській думі посилилась [3, с.153 – 154].

Будівництво Брянського заводу на Катеринославщині викликало деякі підозри з боку гласних, оскільки брянські підприємці просили 20 дес. землі для будівництва житла заслуженим робітникам. Думці зважали, що таких робітників попросту ще не існувало (оскільки не було і самого заводу), а вартість самої землі для працівників була вдвічі дорожчою, ніж сума, котру підприємці пропонували місту за землю під завод [12, арк.89]. Гласний М. Поюровський зазначив 21 серпня 1885 р., що як один з представників інтересів містян, він пропонує Брянському товариству відчуження 20 дес. землі лише за 10 років після будівництва заводу [12, арк.89]. Тут вбачається піклування про інтереси місцевих жителів та захист земельного фонду від можливого нецільового використання.

Справжньою проблемою були незаконні забудови. Лише 10 вересня 1885 р. міська дума Катеринослава розглянула заяви громадян Царлунга, Горшкович, Новикової, Портної, Бершань, міщанин Безкровного та Войцека, міщанок Коломенської та Деевої, унтер - офіцера Поветіна, а також інших осіб з проханням не зносити їх будинки, котрі будувались без дозвільної документації у заборонених місцях [13, арк.12 – 13]. У підсумку, міська дума постановила на майбутнє: "поручить управе все такие просьбы оставлять без уважения, а постройки, подлежащие сносу, сносит по добровольному соглашению с владельцами их, или, если такого соглашения не последует, мерами полиции или же по приговору суда" [13, арк.14]. Не зникне ця проблема і за декілька років. Самі містяни пояснювали таку практику так: "самовольно захватившие городскую землю и застроившие их домиками и землянками в прошениях своих, созная вину свою, объясняют, что они заняли под постройки землю в балках ни к чему негодную и вынуждены были к тому своей нищетою..." [17, арк.97]. Очевидно, що тут проглядається селянський характер ментальності. З цього приводу дослідник О. Ахієзер писав: "современные исследования ментальности горожан показывают, что "городское (по статистике) российское общество имеет в значительной степени аграрный менталитет. Приоритетность продовольственного самообеспечения, негативное восприятие социального неравенства и купли - продажи земли, подозрительное отношение к иностранцам – все это требует учета как "ментальное ограничение вестернизации" [18, с.18]. Без сумніву, самозахоплення міської землі не вважалося чимось протиправним у свідомості соціальних низів. Адже земля, з їхньої точки зору, була вільною, нічийною. Тут їм на противагу виступало громадянське суспільство в особі гласних міської думи, продукуючи як законність, так і раціональність екзистенції містян.

Також міські думи могли скасувати заборгованість для деяких містян на власний розсуд. Так, 30 грудня 1885 р. читаємо журнал засідання Катеринославської міської думи: "согласно поручению Думы от 18 ноября 1885 года управа собрала справки об имущественном состоянии вдовы поручика Агр. Комшиловой, просившей о сложении платежей с ее домика на Жандармской балке, при чем оказалось, что полуразрушившийся домик просительницы имеет две комнаты, из которых одну занимает сама Комшилова, а другую отдает в наем по 1 р. в месяц" [13, арк.191]. До уваги було взято і фізичний, і матеріальний стан прохачки: "сама просительница дряхлая, больная и очень глухая женщина, неимеющая, кроме домика, никаких других средств к существованию. Общая сумма недоимок на домик 2 р. 08 коп., а городского сбора 1 рубль. Дума ПОСТАНОВИЛА: принимая во внимание бедность Комшиловой, числящиеся на ее домике городские недоимки сложить" [13, арк.191].

Доволі частими були звернення містян до дум зі скаргами на дії управи. Так, під час засідання 15 березня 1890 р. міська дума Катеринослава задовольнила скаргу С. Кучеренка щодо необґрунтованої заборони на будівництво будинку на Поліцейській вулиці. Подібні скарги розглядалися на засіданнях дум майже щоразу, хоча у більшості випадків і відхилялися [19, арк.64 – 65].

Земельним питанням приділялась суттєва увага і не завжди погляди гласних та працівників управи співпадали. 29 березня 1900 р. катеринославські гласні засумнівались у розцінках міської управи на землю: "что касается вопроса об отчуждении участка дворовой земли жене купца Авсюкевича, то он возбудил обширные прения. Предложенная Городскою Управою цена с квадратной сажени в три рубля признана Думою чрезмерно низкою и несоответствующею ценности обширного участка, арендуемого Авсюкевичем..."

[15, арк.52 – 53]. Після тривалої дискусії гласними було вирішено відкласти дане питання, а з панянки Авсюкевич дума зачекала отримання власної пропозиції щодо ціни на землю [15, арк.54].

Серед повсякденної роботи гласних простежувались елементи антимонопольної політики та контролю за добросовістю місцевих підприємців. 15 – 16 листопада 1904 р. у Катеринославській думі відбувався розгляд питання щодо зменшення вартості оренди літнього театру С. Савицьким. Гласний А. Маньковський запротестував, вважаючи, що даною дією міська влада ліквідує конкурентів С. Савицького. Гласний І. Теличенко, уточнивши, що владою не перевірено реальні доходи орендатора, заявив про голослівність прохання С. Савицького [20, арк.115], додавши: “если договор заключен – следует требовать чтобы он исполнялся... число гуляющей публики увеличивается, а потому можно думать, что если Савицкий несет убытки, то потому что не умеет вести дела” [20, арк.116]. Зрештою, дума задовольнилась проханням орендатора, одночасно доручивши управі перевірити доходи і розходи Савицького [20, арк.119].

Розглядаючи питання оподаткування кінних екіпажів як предметів розкішного життя, катеринославський гласний Александров 1904 р. слушно розмірковував: “... установление налога на роскошь в известной степени удовлетворяет бедный класс, который в этом будет видеть справедливость” [20, арк.126]. В цьому слід вбачати приділення уваги з боку діячів місцевого самоврядування до громадської думки і оцінки їх власної діяльності. Звісно, побідні, дещо соціалістичні, заяви не були переважаючими, але їх наявність показова.

Окрім вищенаведеного, думці встановлювали стипендії для учнів та учениць місцевих навчальних закладів, причому інколи проглядалися корпоративні інтереси (лобізм) відносно видачі стипендій не дітям матеріально неспроможних осіб, а лише дітям службовців. На засіданні Катеринославської думи від 27 жовтня 1904 р. стосовно надання стипендій ученицям Маріїнській жіночій гімназії гласні питали: “почему Городская Управа проектирует предоставить стипендию Зотовой, а не кому либо из служащих Городского Общественного Управления” [20, арк.70].

Напередодні виборів до нового складу думи, містяни, котрі були відсутні у списках виборців, але набували нерухомості у містах, надсилали до управ заяви. Восени 1890 р. до катеринославської управи надходили такі заяви: “...ротмистра Николая Лукашевича о внесении его в список избирателей по имуществу, приобретенному от купца Мунштейна; 4) Маркуза Тавровского о внесении его в список избирателей по имуществу, приобретенному от Коноваловой; 5) Иосифа Вильнянского внесения его в список по имуществу, приобретенному от Терентьевых...” та ін. [21, арк.87]. Це свідчить про реальну зацікавленість у впливі на місцеві процеси з боку пересічних мешканців міст. Самих же виборців було доволі мало. Так, на більш ніж сотисячний Катеринослав, відповідно до майнового цензу у контексті місцевих виборів, наприкінці 1904 р. припадало 943 виборців, а міська дума у 1905 – 1909 рр. мала складатись з 70 гласних [20, арк.244-245].

Однак, незважаючи на прогресивну діяльність гласних, проявлялись негативні явища. 7 серпня 1885 р. міський голова Катеринослава висловив публічний жаль з приводу того, що деякі гласні полишають зал засідання думи у той час, коли дума ледь-ледь залишається у законному складі (кворум), ніби добираючись дочасного закриття засідання (у той день у думі тривали жорсткі дебати з приводу виділення землі Брянському товариству на будівництво заводу) [12, арк.83]. Як зазначено в одному з журналів Катеринославської міської думи за 1885 р., “все 70 гласных в 57 собраний должны - бы были сделать 3990 посещений, а в действительности сделали только 1817 т. е. 45 ½ %” [13, арк.212]. Засідання міської думи Катеринослава не могли відбутись на протязі тижнів: 23 травня (13 гласних) [17, арк.7], 11 червня (19 гласних) [17, арк.14], 12 червня (21 гласний) [17, арк.15], 14 червня 1890 р. (21 гласний) [17, арк.16]. Щоправда за цей період відбулось одне – 30 травня 1890 р., у складі 16 гласних, так як “заседание это, как вторичное... считается состоявшимся” [17, арк.8]. Отже, південноукраїнські представники громадянського суспільства могли жертвувати виконанням службових обов'язків з причин як політичної кон'юнктури, так і особистих справ, залишаючи справи міські на далеко не перших місцях у власній свідомості. В цілому ж, конструктивне значення діяльності гласних беззастережно переважало над деструктивним. В умовах самодержавства південноукраїнські гласні стали провідними діячами громадянського суспільства, прямо, чи опосередковано формуючи активність та самостійність міської громади.

Таким чином, у другій половині ХІХ – на початку ХХ відбулись суттєві зміни в екзистенції міського соціуму півдня України, котрі призвели до еволюції ментальності передової громадськості, що проявилось у зародженні громадянського суспільства на півдні України – діяльності міських дум, гласні котрих, на прикладі Катеринославської міської думи, позиціонували себе представниками всього міського суспільства, а не імперської влади, зважали на громадську думку, часто виступали у ролі поміркованої опозиції до органів виконавчої влади з конкретних питань, враховували інтереси містян та свого міста. Однак, інколи гласні демонстрували лобізм та корпоративні інтереси, йшли на об'єктивне і конструктивне порушення законодавства, демонстрували пасивність у відвідуванні засідань. У наявній неофіційній фракційності складу міських дум проглядаються паростки політичного життя південноукраїнського краю.

Джерела та література

1. Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Верменич Я. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.
2. Дмитрієв В. Градоначальства півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Дмитрієв В. – Дніпропетровськ, 2003. – 19 с.
3. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.) / Донік О. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.

4. Константинова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861 – 1904 роки) / Константинова В. – Запоріжжя: “АА ТанDEM”, 2010. – 596 с.
5. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М. Доніка. – Київ – Донецьк: ТОВ “ВПП “ПРОМІНЬ”, 2008. – 496 с.
6. Марченко О. Міське самоврядування на Півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність / Марченко О. // Записки науково - дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького держ. ун - ту: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Запоріжжя: РА “ТанDEM – У”, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 179 – 187.
7. Каппелер А. Мала історія України / Каппелер А. – К.: “К.І.С.”, 2007. – 264 с.
8. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 368 “Катеринославська палата кримінального суду”, оп. 1, спр. 15: “Укази Урядуючого Сенату про заснування Губернських казначейств, про приписку засланих у віддалені губернії, про порядок судочинства та ін.”. – 131 арк.
9. Європейські традиції міського самоврядування в Україні / [упоряд. Бойко В. М.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2011. – 84 с.
10. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Миронов Б. – [2 - е изд., испр.] – СПб: Изд - во “Дмитрий Буланин”, 2000. – Т.2. – 2000. – 568 с.
11. Держархів Дніпропетровської обл. (ДАДО), ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 2: “Журнали Катеринославської міської думи. Засідання 08, 10, 15, 22 та 29 січня, 05, 08, 12, 19, 21, 25 та 28 лютого, 07, 14 березня, 04, 11, 16, 18, 23 та 30 квітня 1885 р.”. – 168 арк.
12. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 3: “Журнали Катеринославської міської думи. Засідання 04 та 23 травня, 11 та 26 червня, 09, 10, 17, 23, 29 та 30 липня, 07, 21 та 22 серпня 1885 р.”. – 116 арк.
13. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 4: “Журнали Катеринославської міської думи. Засідання 02, 10, 16, 23 та 30 вересня, 07, 10, 15, 17, 21, 24, 28 та 30 жовтня, 11 та 18 листопада 03, 10, 18 та 30 грудня 1885 р.”. – 213 арк.
14. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 5: “Журнал Катеринославської міської думи. 1888 рік”. – 337 арк.
15. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 12: “Журнали Катеринославської міської думи. Січень – березень 1900 р.”. – 113 арк.
16. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 1: “Журнал Катеринославської міської думи. 03 січня 1879 р.”. – 14 арк.
17. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 9: “Журнали Катеринославської міської думи. Засідання 16, 23, 30 травня, 11, 12, 14, 18, 19, 21 червня, 16, 17, 23, 24, 27, 30, 31 липня, 13 серпня 1890 р.”. – 112 арк.
18. Ахиезер А. Труды / Ахиезер А. – М.: “Новый хронограф”, 2006. – 480 с.
19. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 8: “Журнали Катеринославської міської думи. Засідання 29, 30 січня, 05, 07, 27, 28 лютого, 06, 07, 08, 15, 21 березня, 30 квітня 1890 р.”. – 90 арк.
20. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 17: “Журнали Катеринославської міської думи. Жовтень – грудень 1904 р.”. – 258 арк.
21. ДАДО, ф. 469 “Катеринославська міська дума і управа”, оп. 1, спр. 10: “Журнали Катеринославської міської думи. Засідання 04, 19, 20, 27 вересня, 04, 11, 18, 29 жовтня, 15, 19, 28 листопада, 10, 20 грудня 1890 р.”. – 130 арк.

Romanchenko V. The emergence of civil society in the environment of urban society of Ekaterinoslav of the second half of the XIXth – early XXth century.

The article, on the basis of a sources' array, highlights and analyzes the aspect of emergence of a civil society in the urban space of the south of Ukraine of the second half of the XIXth – early XXth century in the context of the local government representatives' activities. The attention is focused on the work of the deputies of the Ekaterinoslav city дума, their relationship with the executive authorities, ties with the urban population. The deputies' conscious positioning of their representative role within society is proved.

Key words: deputies, дума, society, Ekaterinoslav, south of Ukraine.